

Р. А. Капченко,
к. е. н., докторант,
Кіровоградський національний технічний університет

МЕТОДОЛОГІЯ КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ

На основі узагальнення економічних закономірностей та ринкових чинників визначено методологічні засади комплексного дослідження проблеми формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери. Обґрунтовано необхідність пошуку та розробки науково-методичного й інформаційного забезпечення аналізу проблем формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери і подальшого впровадження одержаних результатів у теорію і практику сучасної економічної науки;

Ключові слова: методологічні засади комплексного дослідження; проблеми формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Методологічні засади комплексного дослідження будь-якої економічної проблеми полягають не в простому обговоренні цифр, прогнозів чи офіційних заяв влади, котрими щоденно поповнюються ЗМІ. Тим більше, що економіка — це і не тільки знайомі кожному студентові криві попиту й пропозиції. За своєю глибинною сутністю економічна наука є системою знань, мета якої — пролити світло на принципи роботи, а отже, й майбутнє складного соціального механізму. Важливою умовою аналізу трансформаційної економіки є пошук нових інструментів дослідження суті сучасних економічних систем, специфіки механізмів та закономірностей їх функціонування на основі тих підходів, які існують в інших науках для аналізу будь-яких систем. Система завжди розглядається як процес, а оскільки системи взаємодіють з їх зовнішнім середовищем, необхідно також вивчати організаційні механізми — позитивні та негативні зворотні зв'язки.

Традиційно економічна наука вивчає лінійні системи, властивості яких не змінюються під час зміни їхніх якісних станів. У лінійно організованій (промоделюваній) системі структурні елементи мають права лише на ті якості та властивості, які делеговані їм системою як цілим. Але лінійність дуже важлива тоді, коли

зберігається в часі певна структура, де зв'язки між її елементами є врівноваженими. І навпаки, чим більше система наближається до станів не врівноваженості, тим більше нарастають у ній нелінійні характеристики і тим менше в ній ознак лінійності. Учені зрозуміли, що пізнання соціальної дійсності збагачуватиметься за рахунок акумуляції знань, здобутих у інших науках. Саме у діалозі наук будується нова дослідницька парадигма. Суть нелінійності полягає у тому, що при зміні певного керуючого параметра може виникнути певний його критичний стан, починаючи з якого поведінка системи суттєво змінюється. Поведінка динамічних систем допускає нестійкість, а тому наявність проблеми непередбачуваності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

При визначенні методологічних засад аналіз сучасної наукової літератури свідчить, що даній проблемі присвячено чимало робіт вітчизняних учених: З.І. Галушка, І.О. Курило, В.І. Куценко, Л.М. Фільштейна [3—5; 7] та інших класичних і сучасних представників світової економічної думки.

Величезної актуальності набуває визначення методологічних засад комплексного дослідження ринку трудових ресурсів в цілому та проблеми формування робітничих кадрів

для матеріально-виробничої сфери зокрема, через які здійснюється пізнання загальних закономірностей соціально-економічного розвитку суспільства, а передбачення економічних наслідків зумовлює прикладну та наукову значущість обраної теми.

Слід визнати, що інституціональні, соціально-економічні кризи і механізми, які забезпечують вихід з них, в економічній науці вивчались не виправдано мало. Серед небагатьох вчених, які займалися саме проблемами соціально-економічних криз, слід насамперед назвати О. Богданова, який вперше використав методологію системного підходу до дослідження соціальної кризи і звернув увагу на синергетичний ефект групової взаємодії [1], а також засновника теорії економічного розвитку Й. Шумпетера [8], який розглядав механізм реалізації цього розвитку, що "запускається" у кризовий період економічного циклу.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета даної статті полягає у визначенні, на основі узагальнення економічних закономірностей та теоретичних чинників формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери, методологічних засад комплексного дослідження особливостей внутрішньої структури та механізмів розвитку сучасних соціально-економічних систем.

Для досягнення цієї мети в роботі були поставлені для розв'язання такі основні задачі:

- здійснити теоретико-методологічне дослідження сутнісно-змістовної характеристики привнесених ринковою економікою змін;
- розкрити особливості використання робітничих кадрів в контексті рівня доходів громадян;
- визначити теоретичні засади гарантій працевлаштування з боку держави;
- обґрунтувати необхідність проведення подальших глибоких і системних наукових досліджень щодо пошуку та розробки науково-методичного й інформаційного забезпечення аналізу проблем формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для досягнення мети дослідження й реалізації поставлених завдань у статті використано комплекс методів теоретичного дослідження та соціосинергетики. Зокрема, застосовано: абстрактно-логічний — для виділення теоретичного аспекту щодо формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери при роботі з науковими працями відомих сучасних і класичних учених-економістів; економіко-логістичний — для визначення методологічних засад комплексного дослідження зазначеної проблеми. Головна ідея використання соціосинергетичного підходу

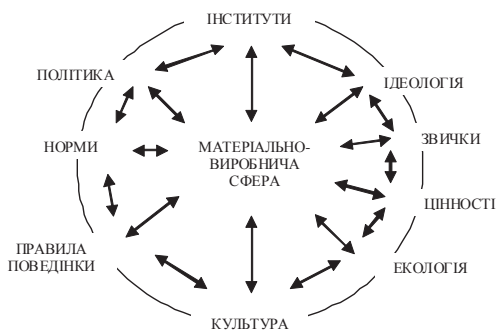

Рис. 1. Структура соціальної системи матеріально-технологічного середовища

дослідження полягає в тому, що матеріально-виробнича сфера суспільства розглядається як відкрита система, але така, що має один реальний і багато потенціальних станів.

Суспільство може перейти з реального в один із потенціальних станів. Для його аналізу дуже важливий стан біфуркації — розгалуження, коли система знаходиться в критичному нерівноважному стані, а подальший розвиток може призвести або до нового порядку, або до розпаду самої системи. Якщо в стабільні періоди головною тенденцією є детермінізм, то в трансформаційні періоди зростає значення флуктуації (випадкових змін) і біфуркація має випадковий характер. Соціосинергетика наголошує на тих аспектах соціальної реальності, які у класичних теоріях розглядаються як другорядні і випадкові, хоча, ми переконані, що у кризових ситуаціях саме вони мають відігравати головну роль. Соціальна синергетика сьогодні є найбільш змістовним та багатообіцяючим напрямом дослідження соціальних систем, оскільки відкриває нові аспекти та нові механізми їх дослідження.

Використовуючи загальнонаукові підходи, кожна наука, зокрема демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика, не повинна штучно шукати та підтасовувати факти, прагнучи підтвердити наявність усіх характеристик системи в об'єктах свого дослідження. Такі підходи дають алгоритм аналізу систем і дозволяють зрозуміти внутрішні взаємозв'язки та механізми їх розвитку з метою вивчення способів ефективного впливу на цей розвиток та можливих його альтернатив під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх факторів. В економіці такі підходи мають бути в основі економічного мислення як на рівні держави, так і на рівні окремих господарських суб'єктів.

Структурно-синергетичний підхід дає можливість поєднати у дослідженні довгострокові тенденції та нелінійні зміни, які мають тимчасовий характер. У процесі модернізації суспільство отримує нові якісні характеристики, які змінюють попередні структури і механізми функціонування суспільно-політичних інститутів. Якщо в еволюційні періоди переважа-

ють трансісторичні тенденції, то в періоди біфуркації виникають процеси самоорганізації.

Більшість вчених вважають, що специфіка інституційного середовища визначається матеріальними умовами існування суспільства. "Будь-яку соціальну спільність можна розглядати як виробничий або економічний механізм, структура якого складається з того, що називається соціально-економічними інститутами. Такими інститутами є звичні способи здійснення процесу суспільного життя в його зв'язку із матеріальним оточенням, у якому живе суспільство" [2].

Всі елементи соціальної системи пов'язані між собою прямими і зворотними взаємозалежностями, взаємно визначають один одного. Їх неможливо уявити як піраміду, в якій спостерігається чітка підпорядкованість елементів на зразок Марксової моделі суспільно-економічної формації, де існує базис у вигляді взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, над яким піднімається культурна, правова, релігійна надбудова.

Розглянемо таку структуру соціальної системи, у якій не виділяються базові чи надбудовані елементи, тому що у реальних процесах вони також змінюються за роллю всередині системи (рис. 1).

Для запропонованої соціальної системи матеріально-технологічного середовища характерні усі риси, що приписуються будь-яким системам. Однак соціальні системи ще мають свої власні характеристики, які пояснюються специфікою даних соціальних суб'єктів. Тому можна погодитись з думкою З.І. Галушка, що головною характеристикою соціуму є не структура чи ефективність виробництва умов існування, а система цінностей, втілених у його культурі [3]. Цим пояснюються успіхи (невдачі) і специфіка саме тих країн, де значним є вплив саме культурних чинників на формування господарського порядку, суспільно-політичних інститутів, політики та ідеології. Культура визначається як комплекс базових цінностей, які домінують у суспільній системі, вирішують певні проблеми або досягають певних цілей у процесі людського спілкування, виробничої діяльності та формування робітничих кадрів.

Розвиток матеріально-виробничої сфери, забезпечуючи вирішення соціально-економічних проблем, сприяє не лише подоланню кризових явищ, а й економічному зростанню. Особливо помітною є ця роль у сьогоденні, коли основою формування нової економіки, джерелом добробуту та якості життя населення стають високі технології, знання, інтелект [5].

Передумовою визначення методологічних засад комплексного дослідження проблеми формування ро-

бітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери є необхідність розгляду привнесених ринковою економікою змін.

По-перше, організація виробництва й розподілу необхідних суспільству матеріальних благ позитивно залежить від бажання людей розбагатіти. Хоча дехто і досі вважає, що ніколи ще прагнення до збагачення не було достойним і тим більше не зустрічало суцільного схвалення. У випадку з королями — так, безперечно, з мореплавцями — може бути, але з представниками трудового потенціалу суспільства, а саме з робітничими кадрами — ні в якому разі.

По-друге, ринок надав можливість керувати напрямками виробництва і розподілу з використанням як "батого", так і "пряника". Подібна практика була відсутня не тільки за часів мисливців і збирачів, але й у тих випадках, коли життя суспільства спрямовувалося нагору. Поява необхідних для життя товарів в результаті конкурентного процесу купівлі-продажу не має аналогів в інших суспільних устроях.

По-третє, ринкове суспільство підкорюється двом формам власності: недержавній і державній, причому могутність кожної має свої межі. Влада суспільства, тобто держава, приймає закони і майже не бере на себе повсякденні турботи, пов'язані з виробництвом й розподілом товарів. Ці клопоти мають бути прерогативою прагнучих прибутку індивідів, котрі виробляють те, що вважають за потрібне, наймають тих, хто погоджується отримувати відповідну винагороду за даних умов праці, і обходяться без усіх інших, але не можуть керувати робочою силою так само, як будівельники пірамід, чи фізично карати небагатлих робітників, чим нерідко займався феодал.

На нашу думку, саме ці три складові полягають в основі світосприяття та є настільки важливі для розуміння феномену економічної депресії. Вимір багатства народу полягає не в золоті, адже Африка з її убогостю доволі тривалий час не відчувала дефіциту даного металу. Багатство не приховано у фізичних активах — у 1991 році в Україні справа була не в тому, що разом зникли споруди, шахти, заводи й ліси. Процвітання й занепад залежать головним чином не від минулої слави, а від сьогоденних досягнень, і тому значущим показником є рівень доходу громадян. Коли більшість з них в індивідуальному порядку (а отже, і всі разом взяті) заробляють більше, тоді і суспільство стає процвітаючим, коли ж особистий (національний) дохід скорочується, суспільство входить у період спаду. Дійсно, однією з основних характеристик економіки — є безперервний потік доходів від одних рук до інших. З кожною новою купівлею людина перекладає частину власного доходу до кишені іншої особи.

Таким чином, дохід людей, до останньої копійки в кінцевому рахунку складається з грошей, котрі витратили інші люди, — незалежно від того, одержують вони зарплатню, ренту, прибуток або процент з капіталу. Саме в результаті цієї безперервної циркуляції грошових потоків економіка постійно одержує нові життєві імпульси. Обмін доходами відбувається природно і без суттєвих перешкод. Громадяни витрачають більшу частину доходу на корисні і приносячі задоволення товари — так звані товари споживання, а оскільки вони роблять це доволі регулярно, то можна бути впевненим: суттєва доля національного доходу не лежить без руху. Але є одна частина доходів громадян, котра безпосередньо не стає доходом інших осіб, — мова йде про заощадження, котрі можуть порушити колоподібний потік доходів. В цьому випадку люди повертають суспільству менше, ніж воно їм дає. Якщо подібний процес заморожування коштів був повсюдним і не припинявся, за ним незабаром слідкувало б суцільне падіння доходів, викликане скороченням обсягів рухомих в економіці коштів. Економіка опинилася б у депресії. На щастя, такий розрив у потоці доходів є рідкістю. Насправді люди в основному не кладуть власні заощадження на полицю, а вкладають їх в акції, облігації або банки і таким чином дозволяють їм працювати ще на когось-то. Так купуючи акції, вони передають свої заощадження безпосередньо підприємцям; відкривши депозитний рахунок, банківська установа може надати позику діловій людині, котрій необхідний капітал. Віднесення грошей до банку або купівля страхового полісу чи цінних паперів — все це створює відповідні канали, котрі дозволяють грошовим коштам повернутися до кругообігу доходів, і допомагають у цьому підприємці, завдяки яким гроші з'являються у формі окладів, зарплати чи прибутку. Але — і це дуже важливо — канал, що пов'язує заощадження з інвестиціями, не можна сприймати як даність. У найкращому випадку бізнесу не потрібні позикові гроші для здійснення своїх щоденних потреб — він покриває свої витрати з тих грошей, що надходять в якості виручки.

Але дуже часто фірми відчувають потреби в заощадженнях у тому випадку, якщо розширяють власне виробництво: найчастіше регулярні надходження від продажу не в змозі покрити витрати на спорудження нової фабрики або повномасштабне оновлення обладнання. Саме тут починаються неприємності. Прагнучи до ощадливості, суспільство буде постійно намагатися відкласти частину свого доходу. Але бізнес не завжди знаходиться у стані, сприятливому зростанню й розширенню. Коли майбутнє не навіює довіри й оптимізму — в силу "перенасичення" на одному з

ринків, напруги міжнародної ситуації, збентеженості бізнесменів з приводу інфляції тощо, стимул здійснювати інвестиції одразу зникає. Підприємці уповільнюють нарощення потужностей, зважаючи на майбутні ризики. Звідси й виникає імовірність колапсу економіки. Якщо людські заощадження не інвестуються фірмами з метою розширення власної діяльності, доходи громадян обов'язково знизяться.

Отже, перед нами лише вельми добродійні громадяни, котрі намагаються зберегти частину своїх доходів, і не менш добросовісні підприємці, які також прагнуть зрозуміти, чи сприяє поточна ситуація прийняттю ризику в вигляді закупівлі нового обладнання чи будівництву нового заводу. Як не дивно, від цих з першого погляду невинних рішень залежить доля всієї економіки. Якщо відбудеться так, що вони розійдуться — наприклад, фірма надасть перевагу інвестувати менше, ніж люди заощаджуватимуть, — економіці потрібно буде прилаштовуватися до депресії. Найважливіше питання про те, чого варто очікувати суспільству: зростання чи падіння, залежить головним чином саме від цього. Іншими словами, подібна уразливість перед коливаннями в інвестиціях й заощадженнях — ось ціна, котру платить суспільство за економічну свободу. Цієї проблеми не існувало в Радянському Союзі чи в Єгипті за часів фараонів, адже в країнах, котрі керувалися за вказівкою згори, обсяги інвестицій та заощаджень визначалися владою, і повний контроль над економічним життям країни означав, що заощадження народу спрямовувалися саме на будівництво пірамід чи електростанцій. За ринкових умов усе по-іншому: заощадження й інвестиції виникають у результаті рішень вільних економічних агентів. І саме тому, що такі рішення ніким не спрямовані, вони можуть стати не відповідними одне одному. Може виникнути ситуація, коли інвестиції буде недостатньо, щоб освоїти усі заощаджені суспільством гроші, або навпаки, коли грошей не вистачить для того, щоб профінансувати всі бажані інвестиції. Безперечно, що економічна свобода вкрай потрібна, але необхідно пам'ятати, що її обов'язковими супутниками є коливання від розквіту до занепаду, і навпаки. У період зниження економічної активності мова вже не йде про потік заощаджень, а результатом депресії є не їх надлишок, а навпаки, дефіцит заощаджень, що в свою чергу і є більш важливим, аніж втрата впевненості у майбутньому. Головним є те, що економіка паралізується в той час, коли саме рух може її врятувати. Адже якщо немає надлишку заощаджень, тоді немає ніякого тиску на ставку відсотка у бік її зниження, котрий змусив би бізнесменів запозичувати кошти. Без позикових коштів й інвестиційних видатків не може йти мова про зростання.

У такому випадку економіка опиняється на так званому хоча і "рівноважному", але дні, робітничі кадри залишаються без роботи, зупиняються заводи, простояє обладнання. Виникає протиріччя між потребою в товарах і недостатнім виробництвом. Виробництво продукції намагається задовольнити попит, обсяг якого не може перебільшувати доходи окремої людини (робітника). Таким чином, коли заощадження зменшуються разом із інвестиціями, економічний кругообіг доходів зберігає свою структуру, навіть не звертаючи увагу на те, що він зменшується у масштабі. Проблема виникає завдяки порушенням у системі механічних пошкоджень, але це не зменшує її ціни. Ця ціна — безробіття.

Інвестиційні видатки змінюються в логічній послідовності: спочатку виникає бажання скористуватися новою можливістю, потім на його зміну приходять обережність і боязнь вкласти більше, ніж потрібно; врешті-решт настає пасивний період, коли в найближчий час ринок стає насиченим. Загалом бажання інвестувати не може існувати вічно — рано чи пізно інвестиції скорочуються, особливо за умови зростання вартості позикових коштів. Отже, якщо інвестиційні видатки лише змінюють структуру, а обсяг залишається постійним — економіка продовжує своє існування, але якщо не кожна втрата в інвестиційних лавах може бути поповнена, економіку очікує падіння. Але повернути її до дієздатності може не пакет соціальних законопроектів, а навмисне збільшення державних видатків з метою стимулювання економіки.

У той момент, коли безробіття досягає рівня, що потребує державного втручання, допомога в тимчасових гарантіях працевлаштування є вельми вчасною. Гарантії працевлаштування спочатку мають надати місце найму людей у якості некваліфікованих робітників, а потім створити робочі місця за допомогою будівельних проектів. При цьому держава має стати найважливішим інвестором, що щедро вкладає гроші в дороги, греблі, аеродроми, порти, житлове будівництво та інше. Безперечно, що дана щедрість повинна мати економічне підґрунтя у вигляді науково-обґрунтованих методів розрахунку ефективності вкладень при визначенні засад формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери й обов'язковому врахуванню комплексного дослідження даної проблеми та її економічних наслідків. І на це є, як мінімум, дві вагомні причини:

— державна програма має бути реалізована в повному обсязі для повернення економіки до рівня повної зайнятості. У цей час необхідно ретельно стежити за тим, щоб видатки держави не перебільшили необхідний рівень, адже разом із повною зайнятістю може виникнути інфляція, котра змусить головну фінансову уста-

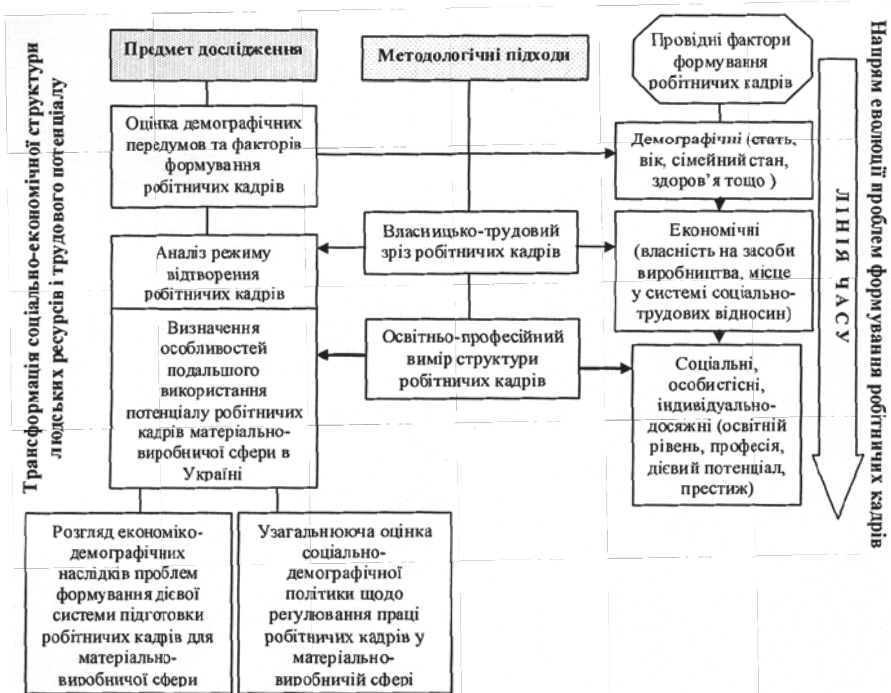

Рис. 2. Структурно-логічна схема комплексного дослідження проблем формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери

Примітка: схему побудовано автором за результатами власних досліджень.

нову держави негайно вжити заходи по обмеженню банківського кредитування;

— незважаючи на те, що від початку державні видатки спрямовуються як засіб допомоги бізнесу, може виникнути ситуація, що підприємці розглядатимуть їх як потенційну загрозу для свого існування, з точки зору концепції "підприємницьких прав", "прав власності", "ролі держави", у вигляді пільгової співпраці з профспілками, нових правил і певних обмежень. У такій атмосфері повномасштабні інвестиційні проекти можуть розглядатися як не зовсім привабливі і, як наслідок, стати достатніми, щоб підприємці й думати забули про самостійні спроби розв'язання проблеми.

Вітчизняною економічною наукою недостатньо усвідомлювалася значущість соціальних та інституціональних механізмів для проведення реформ і, зокрема, роль матеріально-виробничої сфери як регулятора економічної динаміки. Саме взаємодія, що пов'язують між собою робітничі кадри і тим самим зчіплюють (формують) матеріально-технологічне середовище, зумовлюють і той синергетичний ефект, що необхідний для подолання соціально-економічної кризи. При цьому соціально-економічні відносини з приводу власності на засоби виробництва у формі основного капіталу поступають місцем за своєю значущістю соціально-трудова відносинам з приводу використання знань, навичок, професійних компетентностей. Це зумовлює перенесення центру тяжіння з власності на речовий капітал у площину власності на інтелектуальний капітал, зі зрізу со-

ціальної нерівності, що підпадає під схему "роботодавці — самозайняті — наймані працівники", у площину освітньо-професійних нерівностей. На зміну праву власності приходить право на освіту [6], і у цьому сенсі освітньо-професійні відмінності по суті, заміщують традиційні економічні відмінності.

Запропонована структурно-логічна схема комплексного дослідження проблем формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери (рис. 2) дозволяє ідентифікувати сучасні проблеми за допомогою еволюційного розвитку історичних типів соціально-економічних систем, а отже, — ступінь їх сучасності (прогресивності) через послідовну оцінку ролі біодемографічних (демографічний аспект), економічних (власницько-трудова профіль) та соціальних (освітньо-професійних) факторів у формуванні робітничих кадрів в Україні.

З огляду на вищезазначене вважаємо, що основною складовою у формуванні робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери індустріальної і тим більше постіндустріальної та інформаційної доби виступає соціально-професійна належність індивідів, яка включає особливості характеру праці, кваліфікаційно-освітні якості працівників, обсяг їх управлінських повноважень тощо, які характеризують їх як носіїв соціального, економічного, політичного та культурного капіталу.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідженням встановлено:

— при визначенні методологічних засад комплексного дослідження

проблеми формування кадрів для матеріально-виробничої сфери необхідно розуміти, що, безперечно, ринкова система є дієдатною системою організації виробництва, але і їй не впоратися без суттєвого втручання держави;

— проблема недостатності інвестицій провокує безробіття, і навпаки, надлишкові інвестиції, викликані величезними державними видатками, призводять до інфляції;

— держава, в свою чергу, повинна усвідомлювати як нагальну потребу свою участь в породжуваній зростаючою глобалізацією конкурентній боротьбі, так і необхідність щедрого соціального забезпечення й допомоги в здобутті відповідної освіти постраждалим від цього процесу, а саме робітничим кадрам, представникам трудового потенціалу матеріально-виробничої сфери;

— запропонований у даній статті науковий підхід з приводу методологічних засад комплексного дослідження проблеми формування робітничих кадрів свідчить про нагальну необхідність пошуку та розробки науково-методичного й інформаційного забезпечення аналізу проблем формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери і подальшого впровадження одержаних результатів у теорію і практику сучасної економічної науки.

Література:

1. Богданов А. Тектология. Всеобщая организационная наука. — М.: Экономика, 1989. — Т.1. — 303 с.
2. Веблен Т. Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984. — 204 с.
3. Галушка З.І. Методологія аналізу сучасних економічних систем // Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. — Чернівці: Книги-XXI, 2008. — Вип.1. Економічні науки. — С. 8—14.
4. Курило І.О. Трансформація соціально-економічної структури населення та її демографічні наслідки: Дис... докт. Екон. наук: 08.09.01. — К., 2006. — 449 с.
5. Куценко В., Трілленберг Г. Соціальна сфера: місце і роль у економічному зростанні та подоланні кризових явищ // Вісник ТНЕУ № 5. — 2007. — С. 223—228.
6. Марксизм в пространстве культуры // Свободная мысль — XX. — 2004. — № 12 (1550). — С.120—131.
7. Фільштейн Л.М. Економічне обґрунтування позиції професійних спілок за нинішньої соціально-економічної ситуації // Вісник АПСВ. — № 3. — 2000. — С. 167—172.
8. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1982. — 455 с.

Стаття надійшла до редакції 03.01.2009 р.